

MIFÉLE ÁLLAM?

SZABÓ MIKLÓS

Takács Péter:

Az államok rendszertana és tipológiája

Államelméleti elemzés

Gondolat Kiadó, Bp., 2023. 534 oldal, á.n.

„Az állam én vagyok.”

(XIV. Lajos)

A címbeli kérdésre vannak egyszerű, egyben kimerítő válaszok, mint XIV. Lajos közismert meghatározása; vagy éppen – egy Lajossal később – Rousseau tétele: „Az állam mi vagyunk” (máshol, hasonlóképpen: „*We, the people...*”); hogy aztán megint egy Lajossal később a szót államformaváltó tett kövesse. Az élet, s vele a címbeli kérdés megválaszolása azonban ennél többnyire jóval bonyolultabb. Mi, emberek, sokfélék vagyunk; sokfélék az álmaink, és sokfélék az államaink. De mégis: mifélék? – hiszen sokféle az osztályozásuk is. A szerző ezekre a kérdésekre keres és kínál választ 506 oldalba

1 ■ MTMT – Bibliográfiai Szakbizottság: *Típus, besorolás, jelleg. A Magyar Tudományos Művek Tárában alkalmazott dokumentumtípus-besorolások.* (Tudományos adat főtípussal bővített verzió.) Dokumentum verzió: 4.4 Bp., 2022. 07. 04.

2 ■ „Nem időszaki, hanem egy vagy több, meghatározott számú kötetben megjelenő, szabad szemmel olvasható szöveget, ill. illusztrációt tartalmazó, befejezett egészet alkotó kiadvány (MSZ 3402). Uo. 6. old.

3 ■ „Egy témát, problémát, jelenséget, stb. átfogóan, a teljesség igényével tárgyaló, fejezetekre tagolódó könyv, amely a meglévő ismeretek szintetizálására építve új, jelentős tudományos eredményeket tartalmaz.” Uo. 10. old.

4 ■ „Valamely tudományterület alapvető ismereteit tartalmazó vagy fogalmait magyarázó kiadvány (lexikon, enciklopédia).” Uo. 11. old.

5 ■ „A szaktudomány normáinak megfelelő formában, tárgyalásmóddal és ellenőrzési eljárással készült, tudományos közösségnek szánt, publikálás esetén tartós hordozón tárolt és a nyilvánosság számára hozzáférhető mű, kiadvány, közlemény, amely témájában rendszerint: a) eredeti elméleti vagy empirikus kutatási eredményről számol be; vagy: b) meglévő eredményeket dolgoz fel, szintetizál, értékeli; vagy: c) a szakirodalomban való eligazodást, tartalomfeltárást szolgálja.” Uo. 5. old..

6 ■ „Tudományos szakmai ismeretek és eredmények közlési módja a nagyközönség számára érthető formában. A közlés célja lehet a tudományos ismeretanyag elterjesztése, a tudomány szerepének népszerűsítése, a közgondolkodás, életmód stb. befolyásolása a tudomány tekintélyének segítségével.” Uo. 5. old. old.

7 ■ S jut eszünkbe Umberto Eco könyve: *A lista māmora.* Ford. Sajó Tamás. Európa, Bp., 2009.

8 ■ Lásd pl. Leonel Aguilar – Stefano Bennati – & Dirk Helbing: How learning can change the course of evolution. *Plos One* (2019/9) doi. 10.1371/journal.pone.0219502.

tömörítve (plusz a mutatók). A „tömörítés” itt nem üres szóvirág: a lapok tartalommal vannak megtöltve, nincs szócséplés, üresjárat, elkalandozás – minden mondat a helyén van, s mindegyikre szükség van. A kötet műfaji besorolására több lehetőség is kínálkozik. Kézenfekvő az MTMT által alkalmazott definíciókhoz fordulni, ha már az államok besorolását kívánjuk besorolni.¹ Eszerint a főtípus egyértelműen: könyv.² Azon belül: monográfia,³ amely használható kézikönyvként⁴ is, mert az elmélyült és átfogó érdeklődés hiányában is segítséget kínál fogalmak, összefüggések, történeti folyamatok és a vonatkozó szakirodalom megismeréséhez és használatához. A jelleg tekintetében is kétszintű igény vagy érdeklődés kielégítésére is kézbe vehető: alapvetően és eredendően tudományos⁵ mű, amely azonban a szó legjobb értelmében vett ismeretterjesztő⁶ munka is, azaz jó volna, ha az ismeretterjesztő feldolgozások mind ilyen színvonalon születnének meg.

A cím már előrevetíti, hogy (legalább) két különböző, de egymással össze is függő áttekintésre számíthatunk: egy rendszertanra (II. rész) és egy típustanra (III. rész). Az államok rendszerezése a rendszerező fogalmak kialakítása után történhet, vagyis – figyelmeztet a szerző – az osztályozó rendszereket nem felfedezzük, hanem megalkotjuk (26. old.) – ezért is lehet belőlük olyan sok, teszi hozzá az olvasó.⁷ A választott fő rendszerező kategória az államforma. A típusalkotás megfigyelésén, a hasonlóságok feltárásán és az erre támaszkodó általánosításon alapul, és az államformánál magasabb szintű kategóriát képez. Jellegzetes változata a történeti, ritkábban a koncepcionális államtípusok elkülönítése.

Az állam-jelenség változásait és változatait illetően antropológiai értelemben véve a végső kérdés az, hogy mi az állandó (ha van ilyen) az emberi természetben. Úgy tudjuk, hogy az ember mint *homo sapiens sapiens* anatómiáját és fiziológiáját tekintve évek tízezrei óta (hagyjuk nyitva, hogy pontosan hány éve) változatlan. Bár a tanult magatartásformák aránya az embernél sokszorosan meghaladja a genetikusan kódoltakét (és alkalmasint módosítja is érvényesülésüket⁸), viselkedésének mélystruktúrája nemünk számára örökölt és közös. A „mélystruktúra” kifejezés nem véletlenül idézi fel Noam Chomsky alakját: az ő univerzális generatív grammatikájában az „univerzális” az ember egyetemes nyelvi képességére utal, arra a velünk született adottságra, mely-

nek révén képesek vagyunk nyelveket létrehozni és használni.⁹ Genetikailag adott készülékünk a nyelvi képességre van „huzalozva”, amelyet aztán az anyanyelvünkre hangolunk. Ez magyarázza, hogy kisgyermekként olyan gyorsan meg tudunk tanulni egy olyan nehéz nyelvet is, amilyenek a magyart tartjuk, miközben felnőttként egy (vagy több) második nyelv elsajátítása hosszas kínlódás után is kudarc közeli eredményt hozhat.

Az ember azonban nemcsak *homo semioticus*, hanem *homo socialis* (*zoón politikon*) is.¹⁰ E tényből legalább két további kérdés fakad: Mi indítja az embereket az együttélésre (erről szolt még Adam Smith is), és milyen formát öltön az (elkerülhetetlen) együttélés? Érthető, miért ez volt a (számunkra releváns) filozófiai reflexió egyik első tárgya a görög antikvitásban. Mivel pedig a reflexív birtokbavételi fogalmak kimunkálásával megy végbe, meghatározásuk, amint a fogalmi jegyek alapján történő rendszerezés, tipizálás is *nyelvi kérdés*.

Ebből a szempontból pedig különbséget kell tenni a természetes („hétköznapi”, „laikus”) nyelv és a „mesterséges”: technikai vagy szaknyelv között. A nyelvtudomány – Wittgenstein nyelvfilozófiai fordulatához köthető – természetes nyelvi (*natural language philosophy*) szakasza számára alapvetés, hogy – szemben e nyelvhasználati mód „tökéletesítésére” irányuló több évezredes kísérletezéssel¹¹ – tökéletesen alkalmas arra, amire való: a használatra és egymás megértésére. A mesterséges nyelv (mint a matematika és a logika), valamint – részben – a technikai nyelv (mint a szaknyelvek) nem kifejezetten ezt szolgálják. A mesterséges nyelvek érvényes következtetések levonására és igazolására valók, a szaknyelvek jól definiált, s ezért egyértelmű közlések megfogalmazására. Azazhogy a jogi nyelv ez alól részben kivételt képez, a jogalkalmazás rugalmasságát biztosítani hivatott (célzatosan) homályos fogalmak (mint a „kellő időben”, „jó okkal”, „alkalmas módon” stb.) szisztematikus alkalmazása miatt.

Az együttélés mikéntjének reflexióját szolgáló alapszókészlet a (görög) filozófia kialakulásával párhuzamosan keletkezett, s maradt mindmáig használatban. A kérdés az, hogy mennyire alkalmasak a régi fogalmak az új jelenségek meghatározására. „A tulajdonképpeni filozófiatörténet felé vezető első lépés annak a kérdésnek köszönhető, hogy lényegesen elűtnék-e egymástól a kortársak és az elődök véleményei.”¹² Takács Péter is felteszi ezt a kérdést a tárgyával, közelebbről a modern állammal kapcsolatban. Az eldöntendő kérdésre adható kétféle válasz közül a mérsékelt vagy árnyalt igen mellett köt ki. Magyarázata szerint az igenlő válasz a „megalapozottabb, de csak azzal a kiegészítéssel, hogy a lánchasonlat első és utolsó elemében, s így az egész sorozatban [ui. az államnak nevezett halmaz minden elemében] legalább egy közös vonásnak is meg kell lennie. Az államnak nevezett jelenségek esetén ezt annak hatalmi jellegében igen könnyen meg is

találjuk.” (221. old.) Álláspontját – helyesen – Wittgenstein „családi hasonlóság”-fogalmára alapozza, bár annak helytelen értelmezésére. Ott ugyanis nincs szükség legalább egy végig megmaradó közös jegyre: „Mert ha megnézed őket, nem fogsz ugyan olyasmit látni, ami *mindben* közös, de látsz majd hasonlóságokat, rokonságokat, mégpedig egész halomnyit.”¹³ A kapcsolat ugyanis a változatok között *evolúciós* természetű – miként a családi rokonság. Az evolúció pedig olyan, mint a barkácsoló ezermester: semmit nem dob ki és semmi újba nem ruház be, hanem a meglevőket toldja-foldja. Uszonyból lesz láb, abból szárny, abból kéz, vagy fenntartások nélkül összetol egy kacsacsórt és egy emlőt. Ezért lehet antropomorfizálni az állatvilágot (mint tette már Aesopus is). És ezért lehet a ránk hagyott fogalmakat addig toldani-foldani, amíg rá nem illenek a mai viszonyainkra. De sok minden megmarad az eredetiből, értjük és használatra alkalmasnak találjuk, mert a mese rólunk is szol.¹⁴

Képzeld el, hogy egy korabeli athéni lakoma résztvevői beszélgetésükből felpillantva megállapítják, hogy „Jön valaki”, majd kisvártatva felkiáltanak: „Megjött Szókratész!” – tőle már remélhető, hogy rámutatva az igazságra pontot tesz az addig terméketlen vitájuk végére. Vagy azt, hogy egy másik korban egy hajótörés menekültjei, mentőcsónakjukba kapaszkodva felkiáltanak: „Föld! Föld!” – amihez képest érdektelen részlet, ha majd kiderül, hogy az (mint ma már tudjuk) Amerika vagy India partja-e. E két példával arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy a partikularitás és a lényegiség jelentősége szituációhoz kötött. Hiába igaz, hogy Szókratész lényege az, hogy ember (s mint ilyenről tudjuk, hogy halandó), mert ez nem elég – jelentősége annak van, hogy ő az ember, akitől kérdésünk

9 ■ A „generatív” pedig a nyelv-elsajátításnak arra a módjára utal, amely a *chatgpt*-ben a „g”.

10 ■ Ezt még olyan gondolkodó is alapvetésként fogadta el, mint Adam Smith. Ehhez lásd pl. Vernon L. Smith: Adam Smith: Homo Socialis, Yes; Social Preferences, No; Reciprocity Was to Be Explained. *Review of Behavioral Economics* (2015/1-2) 183-193. old. <http://dx.doi.org/10.1561/105.00000028>. Vö. Adam Smith: *The Theory of Moral Sentiments* (1759), amelynek 1853-as kiadásához Henry G. Bohn (London) hozzáfűzte az 'A Dissertation on the Origin of Languages' című értekezést is. Lásd Indianapolis, IN.: Liberty Fund, 1982. https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/2620/Smith_TMS-Languages1648_Bk.pdf

11 ■ Ehhez lásd Umberto Eco: *A tökéletes nyelv keresése*.

12 ■ Kelemen János) Atlantisz, Bp., 2016.

13 ■ Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Szent István Társulat, Bp., 1973. 25. old.

14 ■ Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. (Ford.: Neumer Katalin) Atlantisz, Bp., 1998. 66. §.

15 ■ Így konkludál Nyíri Tamás is: „Az európai filozófia olyan hagyománytörténeti összefüggést alkot, amelyből ezek a [filozófiai alap]problémák – és a rájuk adott helyeselt vagy elutasított válaszok – nem iktathatók ki.” *I.m.* 32. old.

16 ■ „Az államtan épületének falai százaszorosán visszhangoznak minden szavát”, teszi közzé Takács Péter Somló Bódog

megválaszolását várhatjuk. S fordítva, hiába tudjuk, hogy micsoda különbség van partikulárisan Amerika és India között, ennek jelentősége eltölpül amellet, hogy szárazföld, amelyre kikapaszzkodva megmenekülhetünk.

Hasonlóképpen: az adott szituációban felmerülő kérdéstől függ, hogy az állam lényegiségét megragadó *genus proximum* bír-e jelentőséggel, vagy pedig a partikuláris államok jegyeinek *differentia specificája*. Vegyünk egy másik hasonlatot. Tudjuk azt is, hogy minden szín a három alapszín – a sárga, a piros és a kék – meghatározható arányú keverékéből jön létre másodlagos, harmadlagos stb. színeként. Így áll elő a szivárvány infravöröstől ultraibolyáig terjedő skálájának végtelen számú, terahertzben mérhető partikuláris színárnyalata. Mármost mondhatjuk, hogy az államok szerveződésének is vannak kvantifikálva (is) megadható alap„színei” = alapstruktúrái. Mondhatjuk azt is, hogy ezt a (szintén) három alapstruktúrát Arisztotelész¹⁵ definiálta a poliszt irányító sokaság számával: egy – több – sok. Ez a három elsődleges államforma a *basileia*, az arisztokrácia és a *politeia*; ezekből a (logikailag kontrárius, etikailag axiológiai) ellentétként áll elő a *tyranneia*, az oligarchia és a demokrácia másodlagos államformája.¹⁶ Aztán a partikuláris államformák („alkotmányok”) elemzésekor Arisztotelésznel is előkerülnek a harmadlagos stb. „keverékek”.

A kötet előszavában előrebocsátott megállapítást tehát, hogy „a magyar társadalmi és közjogi-politikai rendszerek gyakran változnak, amivel együtt jár az

új helyzetek megértése iránti igény” (9. old.), Bibó nyomán érdemes árnyalnunk azzal, hogy azért ezek az új rendszerek korántsem mindig teljesen újak. A sok változás mögött mintha ott lapulna valami állandó: „A politikai és társadalmi zsákutcáknak [...] a sorozatán bukducstól végig a magyar nemzet attól a pillanattól kezdve, hogy forradalmi szabadságharca elbukott, egészen odáig, amikor a második világháború végén a maga fikciókból, feltevésekből, követelésekből és vágyképekből épült államépítményének a romjai között újra szembe-

sült a valósággal.”¹⁷ Az idődimenziót azonban maga Bibó is kiterjesztette; egyik irányban az újkor kezdetéig,¹⁸ a másik irányban 1948-ban még csak latolgathatta a perspektívákat – mi már meg is válaszolhatjuk: újabb és újabb zsákutcák következtek, alkalmasint ugyanazok. Bibó két történész között dolgozott és közvetített, Hajnal István és Szűcs Jenő között, akik még nagyobb léptékben mutatták ki a nagy társadalmi struktúrák tartósságát a partikuláris történeti események fölött. Vagyis úgy tűnik, mi mégis képesek vagyunk újra és újra ugyanabba a (fajta) csapdába lépni, még ha mindig más-más nevet adunk is neki. Igaz, ez a csapda társadalmi-politikai jellegű, de tartozik hozzá államrendszer, az autarchia valamely

fajtája, s államtípus is: az a demokrácia valamilyen megnyilvánulása. Ez persze nem mentesít attól a feladattól, amelyre a szerző vállalkozik: a folyton változó fogalmak, kategóriák szemantikájának gondozásától, vagyis a helyükre tételétől.

Vannak tehát társadalmi szituációk, amikor a tiszta beszéd, a néven nevezés a legfontosabb a közös cselekvés mikéntjének kijelöléséhez. „Ahol zsarnokság van, ott zsarnokság van” – a látszólagos tautológia a tétlenséghez vezető köntörfalazás lehetőségét kívánja kizárni. Ha, mint napjainkban történik, elveszünk annak latolgatásában, hogy az önkényuralomnak pontosan melyik iterációja pontosan milyen névvel illethető és pontosan mi ilyenkor a teendő, elbizonytalanodik a közös cselekvés programja. Szükség van tehát az alap-szókészletre és bátran használatba is kell venni, amikor alapkérdésekről kell szót váltani. Hátrahagyva is a két és félezer éves Arisztotelészt, nem értelmetlen úgy feltenni a kérdést, hogy akkor most mi van: monarchia, zsarnokság, oligarchia, demokrácia vagy – csupán a teljesség miatt – *politeia* (ami mint vegyes kormányzat köztársaságként élt tovább a római terminológiában). Nyugodt, kiegyensúlyozott viszonyok között tér nyílt az öndefiníció minuciózus megvitatására is. A partikularitásokba bonyolódó rendszerezésben rejöl

D E M O C R A T I A.

Cesare Ripa: *Iconologia*. 1630

Arisztotelészt méltató megjegyzését, lásd Állambölcseleti töredék: Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírt tervezett Állambölcseletből. Gondolat, Bp., 2016. 56. old.

16 ■ Takács Péter módosít ezen a felosztáson a politeia és a demokrácia helyének felcserélésével. Ezt indokolja is: „Megjegyzés: a hármas felosztás második sora, az elsővel együtt, az arisztotelészi »hatos rendszert« szemlélteti, bár abban a demokrácia helyén a politeiának kellene állnia, és megfordítva: a demokráciának a politeia helyén. Ettől az első sor szemléltető jellegének általánosabb érvényűsége érdekében tértem itt el.” (89–90. old., 52. lj.) A döntés érthető, hiszen (ma már) a demokrácia triviálisán jó; de erre még vissza kell térnünk.

17 ■ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem. (1948) In: Vida István (szerk.): *Válogatott tanulmányok*. II. köt. Magvető, Bp., 1986. 603. old. Ennek okát is megvilágította: „Túl azon, hogy két háborúban »rossz oldalra állott«, amit mások is megtették, a magyar nemzet ezekben a döntő pillanatokban, politikai, társadalmi és szellemi téren egyaránt, nem tudta megtalálni vagy nem tudta hatalomhoz juttatni azokat a vezetőket vagy olyan vezetőket, akik szükségleteit, érdekeit, útját jól kifejezték s jól megtalálták volna.” (573. old.)

18 ■ „A magyar politikai és társadalmi fejlődés megzavarodásának kezdő időpontjait nyugodtan vehetjük a 16. század elejét.” *Uo.* 574. old. (Vagyis: 1514, 1517, 1524)

veszélyre a szerző is figyelmeztet: „A túlzottan aprólékos, sosem befejezett és lezárt felosztások ugyanis nemcsak megvilágítják a fő dolgot, hanem meg is gyengíthetik a kiinduló alapkategória heurisztikus értékét, s ezzel szétforgácsolják annak tartalmát. Ráadásul, a politikai hatalom tartósan intézményszerű világában az államok esetén [...] nincs is szükség ilyen felosztásokra, mert az így képzett csoportok az európai államfejlődés esetén egy államtípusba, a tekintélyuralmi (autoriter) államba fognak tartozni, melynek a politikai rendszerek szerint több változata lehet.” (38. old.)

Ugyanakkor, mint utaltunk rá, a demokrácia besorolásakor egyfajta szégyenlősség jellemzi Takács Pétert, pedig itt érdemi kérdéssről van szó. Az ugyanis, hogy a demokrácia (evidensen) jó, csak a legutóbbi – évtizedekben mérhető – idők meggyőződése. Ezt megelőzően Platónig és Arisztotelészig visszamenőleg a megítélése negatív volt mint a *politeia* rossz, elkorcsosult változatának. Ennek magyarázata az volt, hogy a demokrácia a nép uralma, a népnek pedig veszélyes tulajdonsága, hogy szegény¹⁹ – tehát lefizethető – és műveletlen²⁰ – tehát megtéveszthető. A demokráciának persze Arisztotelész szerint is vannak „kevert színei”,²¹ szociológiailag attól függően, hogy „a népnek más-más rétegei vannak felül”,²² filozófiailag pedig attól, hogy a törvények uralkodnak-e, vagy az emberek. A demokrácia utolsó fajtája a négy közül „az, amely egyébként olyan, mint az előbbiek, de a hatalom birtokosa a nép, nem pedig a törvény. [...] Egy olyan demokratikus államban, mely a törvényen nyugszik, nem támadhat népvezér, [...] ahol azonban nem a törvény az uralkodó, ott felbukkanak a népvezérek. [...] Az ilyen gondolkodású nép, mint afféle egyeduralkodó, kizárólagos hatalomra törekszik, mert nem áll a törvény alatt, despotává lesz, s így a hízelgők tesznek szert tekintélyre; olyan is ez a demokrácia, mint a monarchikus formák közt a türannisz.”²³ A „teljes polgárok”, a „szabad emberek” hatalmának elkorcsosulásából fakadó veszélyek idéződnek fel Madách Imre tragédiájában, az athéni színben, vagy Alexis de Tocqueville demokrácia-képében mint a többség zsarnoksága, el egészen a (főleg vagyoni és műveltségi) census fenntartásáig, több helyen a XX. század közepéig is.²⁴

Ha ezernyi kis darab mozaikjából összeállított tükörbe pillantunk, egyikben-másikban bizonynyal megpillantjuk magunkat. Így ha a rendészeti állam koncepciójáról olvasunk (147. old.), ismerősként köszönhetjük rendőrmíniszterünket is a gondosságára bízott egészségüggyel, oktatásüggyel, szegényüggyel stb. Ugyanígy, a jogállamról olvasva meghökkenhetünk, hogy mennyire evidens (egyen minimális) feltételek betartása mégis mekkora fejkavarást okozhat. A jogállam és joguralom mint rendszerező kategória egyaránt az államnak (specifikusan) a jog és az alkotmány általi korlátozhatóságára és – tegyük hozzá – tényleges korlátozottságára utal. A hatalmi államot korlátozó elvek és intézmé-

nyek között olyanok találhatók, mint a hatalmi ágak elválasztása; a jogbiztonság érvényesülése; a visszaható hatályú jogalkotás tilalma; a formális igazságosságot biztosító generalizálhatóság követelménye (azaz a testre szabott „lex XY” jellegű szabályok tilalma); a jogszabályok megismerhetősége, alkalmazhatósága és alkalmazottsága; a tisztességes eljárás biztosítása az összes alkotmányos garanciával; az alkotmányos és emberi jogok és a tulajdon tisztelete („szentsége”); a bíróságok függetlenségének és az autonómiák védelmének biztosítása; a törvény előtti egyenlőség elve, s különösen az, hogy a törvények a megalkotójukat is kötelezik.²⁵ E – hozzávetőleges – listát *check-list*ként használva, a tételket plusz vagy mínusz jellel kipipálva tetszőleges állami-politikai rendszer értékelhető és besorolható a jogállam–hatalmi állam kontinuum egyik rubrikájába.

Ha már itt tartunk, szót érdemel a diktatúra fogalmi megközelítése is. A kötet, amellet, hogy számos helyen foglalkozik a diktatúra

19 ■ „A türannisz olyan monarchia, mely csak az egyeduralkodó érdekéért van, míg az oligarchia a vagyonosok, a demokrácia pedig a vagyontalanok érdekéért: a közösség érdekéhez egyikük sem igazodik.” Arisztotelész: *Politika*. (Ford.: Szabó Miklós) Gondolat, Bp., 1969. 1279b.

20 ■ „Azt állítjuk, hogy a derék vezető erényes és meggonnolt, és a közügyekkel foglalkozónak is értelmesnek kell lennie. Némelyek azt is állítják, hogy a vezetőknak más nevelésben kell részesülniük...” Uo. 1277a.

21 ■ Pl.: „A politeia, hogy úgy mondjam, az oligarchia és a demokrácia keveréke.” Uo. 1293b.

22 ■ Uo. 1296b.

23 ■ *Uold.old.* 1292a. Hasonlóképpen, részletesebben: 1304-1305a.

24 ■ A census is szerepelt már Arisztotelész megfontolásai között, melynek megállapításakor „figyelembe kell venni, hogy mily legmagasabb census felel meg annak, hogy az alkotmányban résztvevők többen legyenek, mint az abból kizártak: a vagyonhatárt eszerint kell megszabni.” Uo. 1297b.

25 ■ „Aki tehát azt kívánja, hogy a törvény legyen a vezető, az szerintem azt kívánja, hogy egyedül az isten és az ész kormányozzák az államot; aki pedig az embert kívánja vezetőül, az az állatot is hozzájuk veszi, mert a vágy ilyen, és az indulat megrontja még a kiváló férfiakat is, ha vezetők. Szóval a törvény olyan, mint a gerjedelem nélküli tiszta ész.” Uo. 1287a.

26 ■ A veszély esetén a fegyverét a szögörlő lekasztó és lóra kapó farmer képe, aki a harc múltával visszatér földjére szántani ismerős a westernekből, de a függetlenségi háborúból is.

27 ■ A hasonló fogalmi tisztázás és különválasztás igényére lásd pl. Juan José Linz: ‘Totalitarian and Authoritarian Regimes.’ In: Fred I. Greenstein – Nelson W. Polsby (eds.): *Handbook of Political Science. Vol. 3. Macropolitical Theory*. Reading, Mass. etc.: Addison-Wesley Publishing Company, 1975, 185-187. old. old.

28 ■ Alfred N. Whitehead: *Process and Reality*. [1929] New York: The Free Press, 1969, 53. old. old.

29 ■ Bibó István: ‘Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...’ *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 265-282. old. old.

30 ■ „A kumulatív természettudomány szövete a kötéshez hasonlóan tele van rövid távolságokat áthidaló kapcsolatokkal, míg a humán tudomány sokkal inkább egy véletlenül összeállt hálóra hasonlít, amelynek minden egyes pontja egyforma valószínűséggel kapcsolódhat bármely másikhoz.” Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. (Ford.: Berényi Gábor) Gondolat, Bp., 1980. 63. old.

különböző, jelzős szerkezetbe foglalt fajtáival, terjedelmes egybefüggő részt is szentel elemzésének (149–171. old.). Ebből kiderül, hogy a fogalomnak két fő jelentéstartománya különíthető el. Az egyik a keletkezéséig, a római köztársaságbeli felfogásig visszanyúló hagyomány, a másik a modern jelentés, amely a jakobinus diktatúrától kezdve a korlátozatlan, totális hatalom fajtái közé sorolta. Ez magyarázza, hogy mai, nem csupán a publicisztikai használatában szinte szinonimaként szerepel a teljhatalom megnevezései között – ami nem szerencsés. Tovább él ugyanis a római eredetű jelentéstartalom is. Ebben három fogalmi elem kapcsolódik össze: egyrészt a Róma létét fenyegető végveszély esetén volt bevezethető; másrészt intézményesített, de időben és céljában (ami a veszély elhárítása) is korlátozott teljhatalmat biztosított; harmadrészt igazolt volt azzal, hogy a kivételes helyzet (a veszély) elmúlásával visszatérést biztosított a köztársaság normális rendjéhez. Cincinnatus maradt az eszménye Niccolò Machiavellinek és George Washingtonnak,²⁶ de a kivételesség volt a megkülönböztető jegy Carl Schmitt (*Belagerungszustand*), de Marx proletárdiktatúra-fogalma számára is. Fogalmilag érdemes tehát különválasztanunk és így tartanunk s kezelünk egyrészt a *teljhatalmat* (amely a klasszikus római királyi hatalomtól a modern abszolutizmusokig egy kézben egyesíti a hatalmi döntéseket, s ezt normális állapotnak tekint), másrészt a *zsarnoki hatalmat* (amely a megfélemlítésre alapozó, javakat koncentráló és döntéseket monopolizáló politikai struktúra az ókori zsarnokoktól a modern totális rendszerekig), valamint harmadrészt a *diktatúrát* (amely válsághelyzetek kezelésére szóló kivételes és időleges felhatalmazottság a normális állapothoz – vagyis a köztársasághoz – való visszatérés ígéretével).²⁷ Ez lehetővé teszi a modern, XX. századi diktatúrák, mint pl. a kommunista veszélyre hivatkozó, de a szabad választások (folyton halogatott) ígéretével átmenetinek hirdetett chilei (s más dél-amerikai) diktatúrák ilyenként elkülönítését, vagy a Franco- vagy Salazar-rendszer besorolását az átmenetinek ígért diktatúra vagy az állandóság igényével bevezetett totális (fasiszta) államrendbe.

Annak az igénynek, hogy feltárja az időbeni összefüggéseket az államok besorolására szolgáló kategóriák fejlődésében, Takács Péter egy egész, IV. részt szentel *Egy klasszifikációs remake kísérlete* címmel (352–402. old.), amely eszméletörténeti „mélyfúrásokra” vállalkozik – s ezt módszertani újításként üdvözölhetjük. Felidézhető e helyt Whitehead *bon mot*-ja: „A nyugati filozófia legbiztonságosabb általános jellemzése, hogy az a Platónhoz fűzött lábjegyzetek sorozata”²⁸, de Bibó uchrónia-játéka is az utópiával rokonítható „lehetséges idővel”²⁹, s idézhetjük Merton megállapítását is arról, hogy a természettudományokkal szemben a humán tudományokat és művészeteket az ősökkel való állandó és közvetlen kapcsolat jellemzi.³⁰ Az bizonyos, hogy

e sorok írójának elnagyolt megjegyzéseinél összehasonlíthatatlanul kidolgozottabbak és forrásokba ágyazottabbak a szerző meglátásai. A IV. rész alcíme: *Alkalmi mélyfúrások a rendszerező és tipizáló elméletek történetében*, de lehetne *Kalandozások a kráciák világában* is, hiszen egyazon gondolkörön belül vezeti körbe az olvasót Hérodotosztól a maffiaállamig, át a gerontokrácián, jurisztokrácián és kleptokrácián, érintve az autokráciák változatait és dinamikáját, és ideje újra megismerkednünk az oligarchiák és timokráciák már-már elfeledett birodalmaival, hogy aztán visszatérjünk Arisztotelészhez és méltassuk érdemei szerint. Különleges szellemi élmény a szerző idegenvezetésével bejárni azt az utat, amelyen egykori és mai világok között közlekedhetünk, ismerősként köszöntve nem egy, újdonságnak gondolt kreálmányunkat.

Az utolsó, mintegy százoldalas (403–506. old.) V. rész azt a két fő államformát elemzi, amelyek együtt lefedik napjaink államrendszereinek mindegyikét: a monarchiákat és a köztársaságokat – mind államelméleti, mind politikaelméleti nézőpontból. Természetesen e két, ismerősnek és egyértelműnek látszó kategória is gazdag, változatos és változékony tartalmat takar. Minthogy egy alkotmányos monarchia uralkodójának és egy parlamentáris köztársaság elnökének egyaránt politikai felelősség nélküli tisztsége alatt a demokratikus – ha demokratikus – politikai rendszerek lényegében egyneműek, az államforma nem bír különös hatással az állam mikénti működésére. A különbség a hagyományhoz – végül is: az alapításhoz – való viszonyból, illetve a tényleges működésből és az annak megfelelő struktúrából ered. Ez utóbbi – mint pl. a magyar „király nélküli királyság” – sokféle köztes, átmeneti vagy formátlan alakzatot hozhat magával. Ezekről, s ezeken belül is a tétova magyar kísérletekről bőszes, irodalmiasan is ábrázolt kép tárul a kíváncsi szemek elé.

Takács Péter könyve a legjobb szívvel ajánlható a legkülönbébb érdeklődési körrel és igénnyel rendelkező olvasói köröknek. A kötet terjedelme nem elijesztés, hanem ígéret: minden megtalálható benne, mint egy jó szatócsboltban. Olvasása – akár a gondosan szerkesztett név- és tárgymutató segítségével is – bárhol elkezdhető, de vigyázat: az olvasmány magával ragad és továbbsodor; úgy kell abbahagyni, hogy aztán majd egy másik szálát felvéve, tovább folytassuk. A szövegezés gondos, a komplexitása ellenére is befogadható, követhető fogalmazásmód, csipetnyi humorral fűszerezett stílus jellemzi. Ezért tömörsége és széles szakirodalmi apparátusa ellenére sem fáradtságos benne az előrehaladás. Jó, hogy olvashatjuk. □